

UYGUR TÜRKLERİNDE ÖLÜM İLE İLGİLİ İNANILAR VE ADETLER

Adem ÖGER*

Alimcan NAYET**

ÖZET

Bilindiği gibi, ölüm insanın fiziki dünyadan metafizik dünyaya geçişini sağlayan bir olgudur. İnsan öldükten sonra metafizik dünyada ruh/ervah olarak yaşama devam eder. Ölenin öbür dünyaya rahat geçmesi ve orada huzurlu yaşaması için örf ve adetlere, dini kurallara uygun bir şekilde toplanması ve defnedilmesi gerekmektedir. Ölümle ilgili örf adetlerin tespiti ve sistematikleştirilmesinin incelenmesi bu bağlamda büyük önem arz eder.

Türklerdeki ölüm, ölü ve ruhla ilgili uygulama, inanç ve adetlerin geçmişi Çin kaynaklarından ve Orkun Yazıtlarından takip edebilmekteyiz. Eski Türklerde ölüm ruhun bedeni terk etmesiyle meydana gelir. Ruh, ölüm anında kuş olarak uçup gider. Ölü yu /cenaze töreniyle defnedilir. Yo /ç / / sı /ıtçılar yas tutarlar. Ölen için yu /ölü a /ı verilir. Bu temel tema bugün de pek fazla değişmemiştir. Ancak farklı din ve kültürlerin etkisiyle bazı biçimsel değişimler söz konusu olmuştur.

Uygurlar, geçmiştense günümüze en çok din değeri taşıyan Türk boylarından birisidir. Dolayısıyla Uygur Türklerinin kültürü çok katmanlı sentetik bir özelliğe sahiptir. Bu özellik Uygur Türklerinin ölüm olgusu etrafında oluşan örf ve adetlerinde de açıkça görülmektedir. Bu örf ve adetler, genelde diğer Türk boyları arasındaki örf ve adetlerle benzerlik göstermekle birlikte, özelden kendine has bazı hususiyetlere de sahiptir. Ölen ardından yüksek sesle ağlanması, beyaz kuşak ve beyaz örtüsünün yas işareti olarak kullanılması, mezar başında çıra ve ateş yakılması, mezara koş boynuzu, dağ keçisi boynuzu, at kafası konulması, çaput bağlanması, mezarın beşik biçiminde yapılması, "üç nezir", "yette nezir", "kırk nezir", "yıl nezir" adları altında ölü ağız/yemeği verilmesi, yağı koklatılması, ölen için Kur'an okunup dua edilmesi gibi hususlarda bu genel ve özel durumu gözlemlemek mümkündür. Bu makale, Uygur Türklerindeki ölüm, ölü, ruh/ervahla ilgili oluşan inanç ve adetlerin genel ve özel durumları hakkındadır.

Anahtar Kelimeler: Ölüm, Adet, Mezar, Yas, Ağrı.

* Yrd. Doç. Dr., Nevşehir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Nevşehir – TÜRK YE, E-posta: adem.oger@nevsehir.edu.tr

** Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, İzmir – TÜRK YE, E-posta: alim1962@hotmail.com

THE BELIEFS AND PRACTICES RELATED TO DEATH IN UYGHUR TURKS

ABSTRACT

As it is known, death is a phenomenon that provides a person's passage from the physical world to the metaphysical one. After people dies, they continue to live as a spirit in the metaphysical world. In order to provide a comfortable passage for the dead person to the other world and to make him/her to live there in peace, they have to be sent off and buried in accordance with customs, practices and religious rules. In this context, great importance is placed on the determination of customs and practices concerning death and examination of its systematic.

We are able to observe the background of practices, belief and customs related to death, dead and spirit in Turkic people from Chinese sources and the Orkun Writings. Among ancient Turks, death is occurred when spirit leaves from the body. At the moment of death, the spirit flies away and departs in manner of a bird. Dead person is buried by a funeral ceremony. Mourners lament and cry. Food is given on behalf of the dead person. Today, this basic pattern has not changed very much. However, certain formal alterations have taken place resulting from the effects of different religions and cultures..

Uyghurs are one of the Turkic tribes who have changed their religious practices most frequently from past till present..Therefore, the characteristics of a multilayer syncretism can be observed in Uyghur culture.

These characteristics can be clearly observed also in the customs and practices of the Uyghur Turks that are formed around the phenomenon of death. On one hand these customs and practices show similarities with the customs and practices that are generally observed among the other Turkic tribes, on the other hand they also have a few characteristics that are particular and unique to them. It is possible to observe these general and special incidences in practices like the following: wailing and lamenting loudly for the dead person, lighting of fire at the head of the grave, using of white belts or sashes and white head coverings as a sign of mourning, mounting of a ram or mountain goat's horn or attaching a cloth to a grave, making of a grave into the form of a cradle, giving of memorial food under the names 'three offering,' 'yette offering,' 'forty offering,' and 'year offering,' using scented oil, and reading Kur'an and praying on behalf of the dead person. This article is about the general and specific situations of customs and practices concerning death, the dead, and the spirit are formed among the Uyghur Turks.

Keywords: Death, Custom, Practice, Grave, Mourning, Lament.

G R

Nu irvan Yau ef " ura" dergisinin 1915 yılına ait 7-8. sayıları için Do u Türkistan'ın Kuça bölgesinden gönderdi i bir makalesinde öyle yazar: "Ba ı a rısa da mezara, gözü a rısa da mezara ko arlar. Çocu u olsa da, çocu u olmasa da mezar ko arlar. Bela gelse de, kaza gelse de mezara giderler. Okul orası, medrese de orasıdır. Hekim de orada, müderris de oradadır..."¹ Bu ifadeler biraz duygusal, biraz abartılı ise de Uyghur Türklerinin sosyal ya amına ili kin bir gerçe e i aret etmektedir. Aslında durum bugün de pek farklı de ildir.² Uyghur Türklerinin ölüme ve ölene bu denli önem vermelerinin arka planında onların kendilerine has ruh anlayı ı ve ruh tasavvuru bulunmaktadır. Onlara göre, ruh vardır, bedeni terk ettikten sonra da ya amaya devam eder, ailesini ve yakınlarını korur, onların dertlerine derman olur, onlara yol gösterir, kendileri ile yüce varlıklar arasında aracılık yapar. Ruh/ervahların maddi ve manevi ihtiyaçları vardır. nsanlar gibi yer içerler, iman ve inançlarıyla ya arlar. Ata kültü merkezli inanç sisteminden kaynaklanan bu anlayı farklı din ve kültürlerin etkisiyle de i ik ekillerde tezahür etse de, özde fazla de i mi de ildir. Uyghur Türklerinin ölüme ilgili örf adetlerinin bugünkü durumu bunu açıkça göstermektedir.

Uyghur Türkleri arasında ölüm, ölü, ruh ve ervahla ilgili çe itli örf adet, gelenek ve inanı lar bulunmaktadır. Bunları "Ölüm Öncesindeki Adetler", "Ölüm Anındaki Adetler" ve "Ölüm Sonrası Adetler" olmak üzere üç maddede toplamak mümkündür.

A. Ölüm Öncesindeki Adetler

Aile büyüklerinden biri hastalanıp iyile me umudu kalmadı nda, tüm aile fertlerini, yakın akrabalarını ça ırıp onlardan helallik ister ve yapılması gerekenler ve mal mülk hususunda vasiyet bırakır. Mahalle büyüklerinden bir iki ki i mirasla ilgili vasiyetnameye ahit olarak imza atar.³ Hastanede yatan ki iler iyile me umudu kalmadı nda kendi yurduna/evine dönerler. Bazı ya lılar "ahiretlik" (cenaze için gerekli olan eyler)ini, hatta mezarlarını önceden hazırlarlar.⁴ Aile büyüklerinden biri hastalanıp iyile emez ise, hastanın iste ine göre, hazırlı ı yapılmı dü ün varsa yapılır, e er hasta dü ünden önce ölürse, definden önce nikâh kıyılır, sonra cenaze defnedilir. Rahman'a göre, bu baba veya annenin kendi vazifesini yerine getirme arzusundan kaynaklanmaktadır.⁵ Memleketinden uzakta vefat edenlerin cenazeleri memleketine getirilip defnedilir. Bazen ölmeden önce memleketine dönerler. Bunda öldükten sonra anne babanın aya nda yatma arzu ve anlayı ı vardır.⁶ Ya lılar mezar seçme ve mezar hazırlama i ine büyük özen gösterirler. Lopnur bölgesinde ya lılar karakavak kovuklarından ya da tepelerden mezar yeri seçerler.⁷ A aç kovuklarından mezar seçme âdetini ara tırmacılar bölgenin sulak olmasına ba lamaya çalı ıyorlarsa da, aslında bu adet eski Türklerdeki ölüyü a açların oyuklarına defnetme âdetinden kalma bir gelenektir. Çünkü a aç sonbaharda yaprak dökerek ölür, ilkbaharda ye erip yeniden canlanır. nanca göre, ölüler de a açla birlikte hayat bulurlar. Bunda hayat a acı inancının etkisi de söz konusudur.

¹ Nu irvan Yau ef, **Alte eher Mektupliri**, (Ne rge Teyyarli uçılar: Ömercan Nuri, Abliz Orhun), Milletler Ne iryatı, Beyjing 2013, s. 10.

² Rahile Davut, "Uygurların Mezar Kültürü Üzerine Bir Ara tırma", **Milli Folklor**, S. 60, Ankara, 2003, s. 207 - 210.

³ Abdurehim Hebibulla, **Uy ur Etnografiyisi**, incang Helk Ne riyatı, Ürüncü 1993, s. 327.

⁴ Yarmuhammet Tahir Tu luk, **Kaide - Yosunlirimiz**, Ke ker Uy ur Ne riyatı, incang Güzel Sen'et-Foto Süret Ne iryatı, Ürüncü 2011, s. 249.

⁵ Abdukerim Rahman vd., **Uy ur Örp - Adetliri**, incang Ya lar - Ösmürler Ne riyatı, Ürüncü 1996, s. 135.

⁶ Abdukerim Rahman vd., **Uy ur Örp - Adetliri**, s. 135.

⁷ Abdurehim Hebibulla, **age.**, s. 337.

B. Ölüm Anındaki Adetler

İnsan can çekişirken aza zına okunmuş su damlatılır. Buna “demide içküzü” denir. Bununla insanın zorlanmadan ruhunu teslim etmesi murat edilir.⁸ Bu sırada Yasin-i kerim de okunur. Uygur Türklerinde ruhun bedeni terk ettikten sonra uçarak göğe yükseldiğine inanılır.⁹ İnsan ruhunu teslim edince, beyaz kuma la çenesi bağlanır. Çünkü ruhun bedeni terk etmesi sırasında çene düğü ve ağız açık kalır.¹⁰ Eğer gözler açık kaldıysa kapatılır. Üzerine beyaz örtü örtülür. Akabinde hemen yakın ve uzaktaki akrabalara haber salınır.¹¹ Alama, Uygur Türklerinde vefat haberini duyurmanın bir vasıtasıdır. Bir ailede biri öldüğünde yakınları feryat figan ederek yüksek sesle ağlarlar. Komular alama seni duyar duymaz hemen başsalı dilemeye gelir, erkekler cenaze ilerine yardım ederler. Uygur Türklerinde bu tür alama “haza eşi” denmektedir.¹²

Uygur Türklerinde ölen biri için “öldü” denmez, “vapat boldi”, “kaza taptı”, “kaza kıldı”, “tügep ketti”, “tüzilemidi”, “közlerini yumdı”, “dunyadin ötti”, “rehmetlik boldi” gibi ifadeler kullanılır. Ölen çocuk ise “çaçrap ketti” deyimini kullanılır. Ölen için genelde “meyit”, “murda”, “ceset”, “ölük”, özelden ölen erkekse “merhum”, kadınsa “merhume” denir.¹³

Cenaze defnedilmeden önce temiz suyla üç defa yıkanır. Buna “su a eli” (suya alma) denir. Cenaze yıkamaya genellikle yaşı, deneyimli kişilerden dört kişi katılır. Ölen erkekse erkekler, kadınsa kadınlar tarafından yıkanır. Biri “başyu uçı” (baş yıkayan), ikincisi “ayak yu uçı” (ayak yıkayan), diğeri ikisi su dökücüdür. “Başyu uçı” cenazenin belinden üst kısmını yıkar. “Ayak yu uçı” cenazenin belinden aşağı kısmını yıkar. Yıkamadan önce cenaze sırtüstü ve yüzükoyun yatırılır. Bedendeki tüyler temizlenir. Eğer sabun kullanmak gerekirse, yerli sabun kullanılır.¹⁴ Lopnur’da eğer ölen yaşı biri ise, onu yıkayanlar ellerine bezden eldiven takarlar. Bu eldivenler ölenin yakınları tarafından muska olarak korunur ve gözlerde bir rahatsızlık görüldüğünde bu eldiven gözlerle sürülür.¹⁵ Cenaze sahipleri cenazeyi yıkayanlara belirli hediye veya para verirler. Bazı bölgelerde cenaze yıkanırken cenazenin konulduğu eve kedinin girmemesine dikkat edilir. Burada kedinin uşursuzluk getirmesinden sakınma anlayışı vardır.¹⁶

Cenaze yıkandıktan sonra kefenlenir. Kefenlik beyaz kuma tan yapılır, ipe kullanılmaz, kuma nın kendisinden çıkarılan iplerle bağlanır. Erkekler üç kat, kadınlar beş kat kefenlenir. Ependi’ye göre ise erkeklerin kefeni iki kat, kadınların üç kat olur. Kefen iç kefen ve dış kefen diye ikiye ayrılır. İç kefen ölenin boynundan dizlerine kadar olan kefendir. Dış kefen ise bütün vücudu saran kefendir. Kefenin üzerine gül suyu veya zemberek suyu serpilir. Sonra beyaz keçeyle sarılarak tabuta konulur.¹⁷

Uygur Türklerinde tabut ağaçtan yapılır. Tabutun ön tarafında iki, arka tarafında iki olmak üzere dört ayağı vardır. Ayrıca ön ve arka tarafında tabutu tutmak için özel kolları bulunmaktadır. Tabut bununla kaldırılır ve taşınır.¹⁸

⁸ Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 328; Yarmuhammet Tahir Tu luk, *age.*, s. 250.

⁹ Yarmuhammet Tahir Tu luk, *age.*, s. 251

¹⁰ Enver Tursun Ependi, *Uygur Örp-Adetlirinin Örnekler*, İncang Üniversitesi Ne riyatı, Ürümqi 2007, s. 247.

¹¹ Yarmuhammet Tahir Tu luk, *age.*, s. 252; Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 320.

¹² Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 320; Yarmuhammet Tahir Tu luk, *age.*, s. 252

¹³ Abdükerim Rahman vd., *Uygur Örp - Adetliri*, s. 133.

¹⁴ Abdükerim Rahman vd., *Uygur Örp - Adetliri*, s. 133; Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 321; Yarmuhammet Tahir Tu luk, *age.*, s. 253

¹⁵ Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 322.

¹⁶ Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 328.

¹⁷ Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 322; Abdükerim Rahman vd., *Uygur Örp - Adetliri*, s. 133; Yarmuhammet Tahir Tu luk, *age.*, s. 254; Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 248.

¹⁸ Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 249.

Cenaze yıkanıp kefenlendikten sonra, ölenin yakınları cenazeyle vedala ırlar. Ölen erkekse onun karısı, e er kadınsa onun kocası cenaze ile vedala maz. nanca göre, bunun sebebi can çıktıktan sonra erkek kadına, kadın erke e caiz olmaz, bunların birbirlerini görmeleri “namahrem” sayılır.¹⁹

Ölenin aile fertleri ve akrabaları yas i areti için bellerine beyaz ku ak ba larlar. Kadınlar bellerine beyaz ku ak ba lamının yanında ba larına da beyaz örtü ba larlar. Ölüm haberini duyp gelen akraba, konu kom u, e dostların hepsi bellerine beyaz ku ak ba lar. Yaslı kadınlar “yette nezir (yedinci gün yeme i)” verilene dek beyaz etek giyerler. Kumul bölgesinde ba sa lı ı için gelenlere beyaz ku ak ve beyaz ba örtüsü da ıtılır.²⁰

Ölüm gece meydana geldiyse cenaze sabah namazından sonra, sabah meydana gelmi se, ikinci namazından sonra defnedilir. E er ölenin yakın akrabaları uzaktan gelecekse, cenaze bir ve iki gün bekletilir.²¹

Cenaze, namazı kılınmak için götürülürken tabutun üzerine ölenin ekonomik durumuna göre ipek halı ya da battaniye örtülür.²² Genellikle ölen erkekse beyaz veya siyah düz kuma , kadınsa çiçek desenli kıymetli kuma lar örtülür.²³ Kumul bölgesinde tabutun üzerine ölen erkekse sarık, kadınsa geleneksel doppa (apka) konulmaktadır.²⁴

Uygur Türklerinde cenaze törenine “uziti ” denir²⁵ ki, bu cenazeyi u urlama anlamına gelir. Cenaze namazı camide veya geni bir alanda kılınır. Buna “namaz çü ürü ” denir. Cenaze namazına sadece erkekler katılır. Namaz kılınmadan önce ölenin hayattayken yerine getiremedi i dini vecibelerinin hesabı için ıskat verilir. Erkeklerin ıskatı için para, kibrit, ekmek; kadınlar için ip i ne, tarak, yılım (jöle) gibi eyler da ıtılır. mamın istemesi üzerine ölenin yakınları ölenin sa oldu u dönemdeki durumunu anlatırlar. Aynı zamanda ölenin varislerinin temsilcisi, ölen ki inin hayattayken aldı ı borçlarını ödeyip ödemedi ini sorar, ödemediyse kendilerinin ödeyece ini söyler.²⁶ İskat verme usulü bölgelere göre farklılık arz edebilir. Ka gar bölgesinde tabut avluya veya geni bir alana konulur. Cenaze sahibi ve akrabaları ellerinde de nek (hasa) tutarak tabutun etrafında dönerken veya tabutun ba ında dururken a larlar. Ba ına uzun bir ip ba lanmı bir at ya da öküz getirilip ipinin ucu cenaze törenine gelenlerden kırk bir ki iye sırayla verilir. Sonra at veya öküzü paha biçilerek parası imam ba ta olmak üzere kırk bir ki iye payla tılır.²⁷ Cenaze kaldırılmadan önce helallik istenir. Namazdan sonra namaz kıldırana namaz hakkı, cenaze namazına katılan gariplere de “ıskat” verilir.²⁸

Cenaze namazından sonra, tabut mezarlı a götürülür. Uygur Türkleri mezar ve mezarlık için “kebir”, “kebristan”, “kebristanlık”, “gör”, “göristan”, “zeretkarlık”, “yerlik”, “toprak be i” gibi ifadeler kullanırlar. Genellikle cenaze namazına katılan herkes mezarlı a gider. Erkekler ve

¹⁹ Abdükerim Rahman vd., **Uy ur Örp - Adetleri**, s. 134; Yarmuhammet Tahir Tu luk, **age.**, s. 254.

²⁰ Abdurehim Hebibulla, **age.**, s. 321; Abdükerim Rahman vd., **Uy ur Örp - Adetleri**, s. 133; Yarmuhammet Tahir Tu luk, **age.**, s. 253.

²¹ Abdurehim Hebibulla, **age.**, s. 321.

²² Abdurehim Hebibulla, **age.**, s. 323.

²³ Abdükerim Rahman vd., **Uy ur Örp - Adetleri**, s. 134; Yarmuhammet Tahir Tu luk, **age.**, s. 256.

²⁴ Abdurehim Hebibulla, **age.**, s. 324.

²⁵ Abdurehim Hebibulla, **age.**, s. 319.

²⁶ Abdurehim Hebibulla, **age.**, s. 322-323; Abdükerim Rahman vd., **Uy ur Örp - Adetleri**, s. 134; Yarmuhammet Tahir Tu luk, **age.**, s. 255.

²⁷ Abdurehim Hebibulla, **age.**, s. 323.

²⁸ Abdükerim Rahman vd., **Uy ur Örp - Adetleri**, s. 134.

ergin olmayan kız çocuklar tabutun önünde a layarak yürürler. Cemaat, tabutun arkasından yürür. Her üç veya dört dakikada bir aralarından dört ki i çıkıp tabutu önceki dört ki iden devralır.²⁹

Tabut mezarlı a götürüldükten sonra, cenaze önceden kazılmı mezara defnedilir. Buna “depne kılı ” denir. Mezar, dı ve iç mezar olmak üzere iki bölümden olur. Dı mezar a a ı yukarı 2 metre uzunlukta, bir metre geni likte, iki metre derinlikte kare eklinde kazılır. ç mezar ise dı mezarın yan tarafından cenaze sı acak geni lik ve uzunlukta tünel eklinde kazılır. Cenaze iç mezar kısmına konulur. Cenazenin yüzü kibleye, ayakları do uya do ru konulur. Topra ı kumlu olan yerlerde mezar gerekli derinlik, geni lik ve uzunlukta kazıldıktan sonra tu layla üzeri kemer eklinde örülüp içine cenaze konulur.³⁰ Ka gar bölgesinde “ amgör” diye adlandırılan bir çe it mezar tipi vardır ki, bu tür mezarlar belirli uzunluk, geni lik ve derinlikte dik olarak kazılır. Sonra içerisinde bir sıra iç mezar kazılır. ç mezarda oyuklar vardır. amgör bir aile ve sülaleye özgü mezar olup, aynı aile ve sülaleye mensup ki iler öldü ünde bu mezara konulup defnedilir. E er iç mezar yeterli olmazsa, önceki cesetlerin kemikleri toplanıp oyuklara konulduktan sonra, yerine yeni cenaze konulur.³¹

Cenaze mezara konulduktan sonra, büyüklerden biri cenaze yakınlarına merhumun do um tarihi ve ya ını sorar. Sonra iç mezar kapatılıp yakınları tarafından önce yedi kazma toprak atılır. Sonra imam veya hoca Kur’an okur. Cemaatteki ellerine bir avuç toprak veya yedi ta alıp üfleyerek bunları toplamaya gelen ki inin ete ine bırakır. Toplayan ki i bunları mezara atar. Bununla ölenin iyi bir insan oldu una ahitlik edilmı ve ona cennet dilenmi olur. Ardından mezarın üzerine toprak yı ılır ve üzerine dokuz tane ta bırakılır. Bazen mezar topra ına a aç dalı konulur. Bazı yerlerde mezara bir tahta yerle tirilip üzerine nezir (ölu a ı) de kesilen koçun boynuzu veya at kafası asılır.³² Bazen çe itli renklerde çaput da asılır. Beyaz çaput ya lılıktan vefat edenlerin, kırmızı çaput do um sırasında ölen kadınların, mavi çaput delikanlılık ça ında vefat edenlerin, sarı çaput kızlık ça ında vefat gençlerin mezarına ba lanır. Mezarlı a gidenlere ıskat da ıtılır. ıskat, ekmek veya paradan ibarettir. Böylece defin töreni tamamlanıp cemaat evlerine döner. Birkaç hoca mezar ba ında kalıp Kur’an okur. Mezardan dönen cemaat cenaze çıkan eve giderek Kur’an okuyup dua ettikten sonra evlerine döner.³³

Uygur Türklerinde mezarlar çok çe itlidir. Geçmi ten günümüze kadar mezarların ta toprak yı ınıyla yapılmı mezar, balballı mezar, heykelli mezar, anıt mezar, minare biçimli mezar, ah ap mezar, be ik biçimli mezar, kümbetli mezar, apka (doppa) biçimli mezar, çitle çevrilmi mezar gibi çe itli biçimleri olmu tur.³⁴ Bugün bunlardan toprak yı ınıyla yapılan mezar, be ik biçimli mezar, apka biçimli mezar (amgör) daha yaygındır.

Uygur Türklerinde ölenin yakınlarının yüksek sesle a lama âdeti vardır. Ölü için a lama slami inanca aykırı ise de, a lamamak da cemaat arasında garip kar ılanır. Bazı bölgelerde ölenin yakınları ölene olan özlem ve ondan ayrılmanın üzüntüsünü ifade eden a ıtlar söylerler. Bu a ıtlarda ölenin hayattayken yaptı ı iyilikler anlatılır. Cenazeyi a ıt ile u urlama âdeti Atı ve Ka ılık bölgesindeki Uygurlar arasında yaygındır. Bir ki i vefat ederse, onun yassını tutmak için bölgedeki ünlü a ıtçı (haziçi/yı ıçı) davet edilir. Bu a ıtçılar ya lı bayanlardan olup, bunlar a ıt düzebilirler, acıklı dokunaklı sesiyle insanlarda musibet duyguları uyandırabilirler. Bir ki i ölürse, yaşlı aile bir a ıtçı ça ırır. A ıtçı, yas için dikilen özel kıyafetini ters giyerek eline de nek alıp ölen

²⁹ Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 323-324; Yarmuhemmet Tahir Tu luk, *age.*, s. 256.

³⁰ Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 325; Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 251-252; Yarmuhemmet Tahir Tu luk, *age.*, s. 257.

³¹ Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 325; Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 251-252.

³² Türbelere da keçisi boynuzunun konuldu u da bilinmektedir Nu irvan Yau ef, *age.*, s. 46.

³³ Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 325-326; Abdükerim Rahman vd., *Uy ur Örp - Adetliri*, s. 134; Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 255,256; Yarmuhemmet Tahir Tu luk, *age.*, s. 257-258.

³⁴ Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 252-255.

için düzdü ü a ıtları kendine özgü bir sesle söyler. Bu a ıtların etkisiyle ölenin yakınları ve mahalle cemaati derin musibet duygusuna kapılırlar. Muteber, halk arasında sayıp sevilen ki iler, kahramanlar veya çocuklar vefat ederse, bunlar için birkaç gün durmadan a ıt yakılır. A ıtlar cenaze mezara götürülürken zirveye ula ır.³⁵

C. Ölüm Sonrası Adetler

Cenaze defnedildikten sonra, geceleri üç gün süreyle mezar ba ında Kur'an okunup dua edilir.³⁶ Uygurlarda cenaze defnedildikten sonra "üç nezir" (üçüncü gün yeme i)e kadar her gün sabah mezara gidilerek Kur'an okunur.³⁷ Bazı bölgelerde mezar ba ında Kur'an okuma kırk güne devam eder. Buna "Kur'an tilavet kılı " denir. Bu öleni yalnız bırakmama ve ona cennet dileme amacıyla yapılır.³⁸

Ölen e er aile büyüklerinden biri ise, defnedildikten sonra, cenazenin definden önce konuldu u evde üç gece, bazı ailelerde yedi gece boyunca çıra yakılır. Buna "çıra yanduru " denir. Bu âdetin anlamını Hebibulla evlatların anne babasını evi aydınlatan çıra a benzeterek onu anma ve onun ruhundan yardım dilemektir, diye açıklar.³⁹ Bize göre buradaki çıra ; ölenin ruhunu ve ölenin geride bıraktı ı oca ı temsil eder. *Çıra ını öçürmeyimiz dada (ana) "Çıra ını söndürmeyiz baba (anne)"* ekindeki a ıtlar bunu göstermektedir.⁴⁰ Bazı bölgelerde mezar ba ında ate de yakılmaktadır.⁴¹

Cenaze çıkan ailede üç gün boyunca yemek yapılmaz. Akrabalar, e dostlar, konu kom ular bir hafta, hatta bir aya kadar yemek yapıp getirirler. Musibet dolayısıyla getirilen bu tür yemeklere "ıssıklık" denir.⁴²

"Üç nezir" cenaze defnedildikten üç gün sonra verilen yemektir. Yemekte pi i, pide ve sulu yemek verilir. Bu yeme e genellikle cenazeyi yıkayan ki iler ve hocalar ça ırılır. Kur'an okunur, dualar edilir. Yaşlı aile yıkayıcıların bu hizmetlerinden dolayı onları ça ırıp iyice a ırlayarak memnun etmeye çalı ır. Ölenin giysilerini yıkayıcılara verilir. Bazen giysi yerine kuma veya para verirler. Verilen eyler "ba yıkayıcı", "ayak yıkayıcı", "su dökücü"lere göre de i ir.⁴³

"Yette nezir" vefatın yedinci gününde verilen yemektir. "Üç nezir"e göre daha büyük, kapsamı daha geni olur. Aileler ekonomik durumlarına göre koyun veya dana keserler. Yeme e kadın erkek herkes davet edilir. Yeme e gelenler be adet ekme i beraberinde getirirler. Bazen ekmele birlikte bir elbiselik kuma veya bir paket çay, bir iki paket eker getirirler. Misafirler ayrılırken ev sahipleri de her misafire iki erden ekme verir.⁴⁴ Yemekten sonra erkeklerin yas i areti olarak ba ladıkları beyaz ku ak ile kadınların beyaz ba örtüsü çıkarılır.⁴⁵

³⁵ Abdükerim Rahman vd., **Uy ur Örp - Adetleri**, s. 135-136; Abdükerim Rahman, **Uygur Folkloru**, (Çev. Soner Yalçın - Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 117; Abdurehim Hebibulla, **age.**, s. 334.

³⁶ Abdükerim Rahman, **Uygur Folkloru**, s. 115

³⁷ Abdurehim Hebibulla, **age.**, s. 329.

³⁸ Abdurehim Hebibulla, **age.**, s. 328; Abdükerim Rahman, **Uygur Folkloru**, s. 115.

³⁹ Abdurehim Hebibulla, **age.**, s. 328-329.

⁴⁰ Alimcan nayet, "Dede Korkut'un Bir Duası Üzerine", **Türk Dünyası ncelemeleri Dergisi**, S. III, Ege Üniversitesi Basımevi, zmir 1999, s. 193-197.

⁴¹ Abdükerim Rahman, **Uygur Folkloru**, s. 116.

⁴² Abdurehim Hebibulla, **age.**, s. 329-330; Abdükerim Rahman vd., **Uy ur Örp - Adetleri**, s. 135; Yarmuhammet Tahir Tu luk, **age.**, s. 258.

⁴³ Abdurehim Hebibulla, **age.**, s. 332; Abdükerim Rahman vd., **Uy ur Örp - Adetleri**, s. 133; Abdükerim Rahman, **Uygur Folkloru**, s. 115.

⁴⁴ Abdurehim Hebibulla, **age.**, s. 333.

⁴⁵ Abdükerim Rahman, **Uygur Folkloru**, s. 115.

“Kırkı nezir” vefatın kırkıncı gününde verilen yemektir. Bu nezir “yette nezir” gibi yapılır. “Kırkı nezir”den sonra “karılık sunduru (yastan çıkma)” yapılır. Ölenin yakınları birbirlerine kuma hediye ederler. Bununla ölenin yakınları yas tutma sürecini tamamlamış olur. Erkekler tıra olurlar, kadınlar saçlarını taramaya başlarlar.⁴⁶

“Yıl neziri” vefatın bir yılını dolayısıyla verilen yemektir. “Yette neziri” ve “kırkı neziri” gibi yapılır. Yemeğe herkes davetlidir. Yemeğe gelemeyen yetim ve fukaralara yemek gönderilir.⁴⁷ Bunların dışında bazı bölgelerde “be nezir (sipare)”, “yüz künlük nezir”, “yigirme künlük nezir” diye adlandırılan nezirler de vardır.⁴⁸ Bunlardan “yigirme nezir”e “ak a” da denmektedir.⁴⁹ “Yigirme nezir” ve “yüz neziri” Tuva Türklerinde de bulunmaktadır.⁵⁰

Ölen için yas tutmaya Uygur Türkleri "karılık tutu" derler. Ölen için yas tutma süresi ölenin statüsüne göre değişir. Aile reisi ölürse, kırk gün yas tutulur. Bazıları bir yıl yas tutarak emence ve düğün derneklere katılmazlar. Sıradan aile fertleri öldüğünde, üç veya yedi gün yas tutulur. Yası areti olarak erkekler beyaz kuşak başlarlar. Kadınlar ise beyaz kuşak başlamakla kalmayıp başına beyaz başörtüsü örterler, mümkün olduğu kadar beyaz renkte etek giyerler. Bu yas ölenin “yette nezir” (yedinci gün yemeği) verilene dek devam eder. Ölenin “kırkı nezir” (kırkıncı gün yemeği)ne kadar erkekler saç, sakal ve bıyıklarını kesmezler. Kadınlar saçlarını yıkamaz ve taramazlar. Gülmekten sakınırlar. Düğün derneğine gitmezler. Bazıları ölenin yıl devriyesine kadar emence, düğün derneğine katılmaz, akrabalar arasında yapılması planlanan düğünler ertelenir, zorunlu durumlarda cenaze sahiplerinin rızası alınarak yapılır. Kocasını ölen kadın veya karısını ölen koca ölenin hürmeti için onun sene-i devriyesinden önce evlenmez. Ölenin “kırkı nezir” (kırkıncı gün yemeği) inden sonra, yas tutanlar kendi aralarında birbirlerine bir elbiselik kuma vererek veya emence dost, konu komuların tesellisiyle yasa son verirler. Buna “karılık sunduru” ya da “karısımtutu” denir.⁵¹

“Yette nezir”, “kırkı nezir”, “yıl nezir” yapıldığı günlerde ölenin yakınlarından ve cemaatten erkekler mezara gidip Kur’an okurlar. Bunun dışında da Perembe veya Cuma, Ramazan ve Kurban bayramlarında mezara gidip Kur’an okuyup mezara bir avuç buğday veya arpa serpererek dönerler. Buna “topa be ini yokla” veya “toprak be ini yokla” denir ki, mezar ziyareti anlamına gelir. Bununla ölenin ruhuna tapınma, onun ruhundan medet dileme murat edilir. Bazıları yolculuğa çıkarken, zorluklarla karşılaşmıştıysa da ölenin iyi rüyasında gördüğünde ya koklatarak mezar ziyareti yapar.⁵²

Ölen için verilen yemekler tamamlandıysa, aile fertleri mezarı ziyaret ederler. Mezar topraklarını yükseltip uçan kuşlar için yem bırakırlar. Mezarın baş tarafında mezar taşı dikilip ölenin kısa özgeçmişini yazılır. Bazıları mezarı demir veya tahtadan çitlerle çevrelerler. Bazıları mezarın etrafına fidan dikip çiçek ekerler. Ramazan ve Kurban bayramlarında mezar ziyareti yapmak da bir adettir.⁵³

Uygur Türklerinde cenaze mümkün olduğu kadar yol kenarlarına defnedilir. Bununla yoldan gelip geçenlerin ölenin ruhuna Fatıha okuyup dua etmeleri ümit edilir. Çünkü Uygur Türkleri mezarlıklardan geçerken atlı ise attan inerek ölümlerinin ruhlarına dua ettikten sonra yoluna

⁴⁶ Abdükerim Rahman, **Uygur Folkloru**, s. 115.

⁴⁷ Abdürehim Hebibulla, **age.**, s. 333.

⁴⁸ Abdükerim Rahman vd., **Uygur Örp - Adetleri**, s. 133.

⁴⁹ Abdükerim Rahman, **Uygur Folkloru**, s. 116.

⁵⁰ Abdürehim Hebibulla, **age.**, s. 331-332.

⁵¹ Abdürehim Hebibulla, **age.**, s. 330-331.

⁵² Abdürehim Hebibulla, **age.**, s. 329.

⁵³ Abdükerim Rahman vd., **Uygur Örp - Adetleri**, s. 134.

devam ederler. Yetimler, öksüzler, kimsesizler ve gurbetçiler vefat ederse, cemaat bunların cenazelerini kaidelere uygun bir şekilde halisane defnederler. Bunu sevap sayarlar.⁵⁴

Uygur Türklerinde her Per embe günü “ervah” (ruhlar) için ya koklatma âdeti vardır. nanca göre, ruhlar her Cuma Mekke’ye gidip Cuma namazı kılarlar. Per embe günü ya koklatılırsa, ruhlar canlanıp Mekke’ye erkenden ulaşabilirler.⁵⁵ Bu örnekte animistik, amanistik ve slami anlayış söz konusudur. Yani ruhlar bedeni terk ettikten sonra ya amaya devam ederler, ruhların da fizyolojik ihtiyaçları ve inançları vardır.

SONUÇ

Uygur Türkleri ya amın önemli geçiş dönemlerinden biri olan ölüm olgusuna büyük önem vermişlerdir. Dolayısıyla ölüm etrafında ekil ve muhteva bakımından çeşitli inanış ve adetler oluşmuştur ki, bunlar sosyal dayanışmanın en güzel örneklerinden birisini teşkil etmektedir. Ölene hürmet ve yakınlarına yardım, bu dayanışmanın temelidir. Ölen kim olursa olsun örf adetlere, inanç ve dini kurallara göre uymaya büyük özen gösterilir. Yetim, öksüz, kimsesiz ve gurbetçiler de bunun dışında tutulmaz. Ölen yıkanır, kefenlenir, tabuta konulup namazı kılınır, omuzlar üzerinde mezara götürülüp toprağa verilir, Kur’an okunup ölenin başı lanması ve cennete gitmesi için dua edilir. Bütün bunlar diğer Türk boyları ve Müslüman toplulukların adetleriyle ortak özellikler göstermekle birlikte, Uygur Türklerine has hususiyetlere de sahiptir.

Uygur Türklerinde ölenin ardından yüksek sesle ağlamak adettendir. Yası areti olarak erkekler bellerine beyaz kuşak, kadınlar başlarına beyaz başörtüsü bağlarlar. Erkeklerin kefenli üç kat, kadınlarınki ise beş kattan oluşur. Ölen için verilen ağ/yemek töreni "üç nezir", "yette nezir", "kırkı nezir", "yıl nezir" olmak üzere dörde ayrılır. Bazı bölgelerde buna "beş nezir", "yirmi nezir" de ilave edilir. Uygur Türklerinde mezarlar toprak yüzünde ya da beşik biçiminde yapılır. Mezarlara koçboynuzu, at kafası, da keçisi boynuzu konulur ya da beyaz, kırmızı, mavi ve sarı çaput bağlanır. Bütün bunlar Uygur Türklerindeki ölüm ve definle ilgili kadim inanış ve adetlerin özde pek fazla değişmediğini, amanizm, Manihaizm, Budizm ve slami unsurlarla zenginleştirildiğini göstermektedir. Bir başka ifadeyle, insanın dünyadaki çaresiz kaldığı ölüm, birçok inanış ve ritüelin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Uygur Türkleri arasında ölümle ilgili inanış ve ritüellerde ise slam öncesi dönemlere ait inanç ve düşünce sisteminin izleri hala varlığını sürdürmektedir. Defin törenlerinden ağıt yakma geleneğine, ölümden mezar ekilerine, yas alametlerinden cenaze namazına kadar olan bütün ritüellerde, Gök Tanrı dini ile birlikte atalar kültü ve ruhlarla ilgili inanışların önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Günümüzde slam öncesi inanç ve ritüeller, slamî bir renge bürünerek varlığını sürdürmektedir.

⁵⁴ Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 326-327; Abdükerim Rahman vd., *Uygur Örp - Adetleri*, s. 134.

⁵⁵ Abdükerim Rahman vd., *Uygur Örp - Adetleri*, s. 134.

FOTO RAFLAR

Foto raf 1: Çitle Çevrilmi Mezar (Hoten)

Foto raf 2: amgör Mezar (Ka gar)

Foto raf 3: ehir Mezarlı ı (Ka gar)

Foto raf 4: Aile Mezarlı ı (Hoten)

Foto raf 5: Tebrizi Mezarı (Hoten)

Foto raf 6: eyh Mezarı (Keriye-Hoten)

● UYGUR TÜRKLERİNDE ÖLÜM İLE İLGİLİ İNANIŞ VE ADETLER

Foto raf 7: Abdulhaluk Uygur'un Mezarı (Turfan)

Foto raf 8: Ka garlı Mahmut'un Mezarı (Ka gar)

Foto raf 9: Kadın Mezarı (Turfan)

Foto raf 10: Erkek Mezarı (Turfan)

● UYGUR TÜRKLERİNDE ÖLÜM İLE İLGİLİ İNANIŞ VE ADETLER

Foto raf 11: Nezir A ı (Kumul)

Foto raf 12: Yas Tutan Kadın (Hoten)

KAYNAKLAR

- 📖 BAYDEM R Hüseyin, “Özbekistan’da Ölüm Adetleri”, **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 4/8 Fall 2009, s. 662-683.
- 📖 DAVUT Rahile, “Uygurların Mezar Kültürü Üzerine Bir Ara tırma”, **Milli Folklor**, S. 60, Ankara, 2003, s. 207 - 210.
- 📖 EPEND Enver Tursun, **Uy ur Örp-Adetliridin Örnekler**, incang Üniversitesi Ne riyatı, Ürümçi 2007.
- 📖 ERSOY Ruhi, “Türklerde Ölüm ve Ölü le lgili Rit ve Ritüeller”, **Milli Folklor**, S. 54, 2002, s. 86-101.
- 📖 HEB BULLA Abdurehim, **Uy ur Etnografiyisi**, incang Helk Ne riyatı, Ürümçi 1993.
- 📖 NAYET Alimcan, “Dede Korkut’un Bir Duası Üzerine”, **Türk Dünyası ncelemeleri Dergisi**, S. III, Ege Üniversitesi Basımevi, zmir 1999, s. 193-197.
- 📖 ÖRNEK Sedat Veyis, **Anadolu Folklorunda Ölüm**, Dil ve Tarih-Co rafya Fakültesi, Ankara 1979.
- 📖 RAHMAN Abdükerim, **Uygur Folkloru**, (Çev. Soner Yalçın - Erkin Emet), Kültür Bakanlığı ı Yayınları, Ankara 1996b.
- 📖 RAHMAN Abdükerim vd., **Uy ur Örp - Adetliri**, incang Ya lar - Ösmürler Ne riyatı, Ürümçi 1996a.
- 📖 ROUX Jean-Poul, **Altay Türklerinde Ölüm**, Kabalcı Yayınevi, stanbul 1999.
- 📖 TU LUK Yarmuhammet Tahir, **Kaide - Yosunlirimiz**, Ke ker Uy ur Ne riyatı, incang Güzel Sen’et-Foto Süret Ne riyatı, Ürümçi 2011.
- 📖 **Uy ur Örp-Adetliri**, Kazakistan Cumhuriyetlik Uy ur Medeniyet Merkizi, Almatı, 2008.
- 📖 ÜNAL Fatih, “Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve A Verme Gelene i”, **Bilig**, S. 45, Bahar 2008, s. 103-130
- 📖 YAU EF Nu irvan, **Alte eher Mektupliri**, (Ne rge Teyyarlı uçılar: Ömercan Nuri, Ablız Orhun), Milletler Ne riyatı, Beyjing 2013.